

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

A „hattyú” és a görény”: kritikai vázlatok irodalomra és politikára

A dolgozat célkitűzései

Dolgozatom — javarészt a magyar kritikai és elméleti konszenzussal szembehelyezkedve — elméleti és irodalmi szövegek politikával történő érintkezését, az illyési „hattyú és görény” metaforával leírt irodalompolitika két, egymástól elkülönülő pólusának kapcsolatát kívánja szemügyre venni stratégiaileg kiválasztott korpuszok esetében. A kortárs magyar irodalomról és a félmúlt irodalmáról szóló kritikai és elméleti beszéd egyik konszenzuális eleme ugyanis az irodalom és a politika szembeállítása. Ennek a közmegegyezésnek az eredete az „irodalompolitika” jelenségének megítélésével kapcsolatos. Domokos Mátyás beszámolója szerint „[a]z irodalompolitikát Illyés Gyula »újabbkori nyelvünk legárulkodóbb szavának« nevezte, még 1941-ben, nem sokkal Babits halála után, de már a *Magyar Csillag* hasábjain, majd így folytatta: »Ki párosította össze ezt a két szót, a hattyút a görénnyel?«” Az irodalom és a politika szembeállítása tehát a kettejük nászából létrejövő „balkáni szörnyszülemény” hatásának tulajdonítható; a rendszerváltás utáni kritikai és irodalomelméleti diskurzusok ezért igyekeznek irodalom és politika között a tisztas távolságot megtartani. Ez a kritikai magatartás azonban alapvetően defenzív természetű (és ahogyan dolgozatom rámutat, alkalmanként politikailag motivált), s az irodalom és a politika hosszú társbérletének szól. Éppen ezért éreztem szükségét a kritikai tabu elemző tárgyalásának és kritikai értékelésének a magyar kritikai és elméleti beszédmódokat nagymértékben meghatározó dekonstrukciós olvasásetika és a referencialitás, a nemi szerepek és a test ábrázolásának kérdései, a kritika-vita és a '45 utáni irodalom egyetlen rendszerváltás utáni története, az irodalomtörténetírásra vonatkozó kontextuális javaslatok, illetve a *Javított kiadás* esetében.

Mindeközben szerettem volna elkerülni annak látszatát, hogy saját elméleti és kritikai gyakorlatom politikai értelemben neutrális, értékrendjében semleges, protokolljait tekintve pedig áttetsző lenne. Elsősorban arról van szó, hogy elméleti és kritikai szocializációmban anglistaként a legjelentősebb szerepet a kontextuális és egyben politikai irányultságú *studies*-ok történeti kutatásainak Magyarországon elméleti megállapításokként közvetített eredményei játszották. Ezeket a kritikai és elméleti beszédmódokat — s rajtuk keresztül az én érdeklődésemet — alapvetően meghatározta a nyolcvanas évek kritikai radikalizmusa, mely a korabeli politikai változásoknak, többek között a Nagy Britanniában és az Egyesült Államokban nagyjából egyidejűleg bekövetkező konzervatív politikai fordulatnak volt köszönhető. Angol nyelv és irodalom szakos hallgatóként több olyan elméleti és kritikai beszédmóddal ismerkedtem meg, melyek nem pusztán lehetőséget kínáltak az irodalom kapcsán felmerülő politikai kérdések tárgyalására, hanem az irodalomra vonatkozó kérdéseiket — változó mértékben és intenzitással, de — politikai kérdésekként fogalmazták meg, s lehetővé tették a szövegek politikai beágyazottságának vizsgálatát.

Értelmezésemben a politika nem az irodalommal, a kultúrával szemben normatívan meghatározandó terület, hanem olyan közeg, mely egyként hatja át az irodalom és kultúra szövegeit, biztosítva számukra a diskurzív teret, a megszólalás keretfeltételeit. A politikának ez a tágabb fogalma — a megszólalás keretfeltételei — természetesen nem zárta ki az egyes szövegekben expliciten vagy impliciten megjelenő politikai tartalmaknak, vagyis a szűkebb értelemben vett politikai tematikának a vizsgálatát, melyre véleményem szerint mindenképpen szükség van az irodalom, különösen a dolgozatom által vizsgált időszak szövegeinek esetében. A politikának ez a kiterjesztett felfogása lehetővé tette az irodalmi szövegeknek nyilvános beszédként történő értelmezését. Dolgozatomban ennek az értelmezési keretnek a feltételezése révén olyan, a magyar irodalmi közéletben hagyományosan nem politikai témák is figyelmem középpontjába kerültek, mint az irodalmi szöveg értelmezési kereteinek figuralitása, ennek a figuralitásnak a nemi szerepekhez fűződő viszonya; a nemi szerepek hatása az olvasási szokásokra; a beszédpozíció történeti behatároltsága és nemi szerep-vonatkozásai, valamint az ezek által befolyásolt értelmezésnek stratégiai szöveghasználatként történő leírása az irodalmi kultuszban; a politikai jelentéseknek a(z) intra- és homodiegetikus) beszédhelyzethez fűződő viszonya; a különböző társadalmi szférák szerepe a beszédhelyzetek meghatározásában, a privát- és publikus szféra nemi szerepekhez, történelmi szituációkhoz köthető meghatározottsága; a szexualitás ábrázolásának problematikus mivolta és ennek

politikai jelentősége, stb. Ez azt is jelentette, hogy a politika nem csupán mint téma, hanem mint az irodalmi forma konstitutív alapfeltétele jelenik meg dolgozatomban, amennyiben törekedtem arra, hogy az irodalmi közbeszéd történeti szituáltságát minden esetben figyelembe vegyem — anélkül, hogy az ebből adódó következtetéseket, vagyis az irodalom politikai meghatározottságát, túlzott mértékben általánosítani igyekeztem volna. Vagyis dolgozatom diszkrét, egymással lazán összefüggő, nagyrészt esetlegesen egymás mellé rendelt módszertani kísérletekből áll: így gondoltam értelmezhetőnek politika és irodalom, politika és kritika kapcsolatát a vizsgált szövegek esetében — a politikának mint témának a totalizálása, az irodalmi kérdések politikai kérdésekre történő redukciója nélkül.

A dolgozat egyik fő törekvése volt, hogy a különböző, elsősorban az angolszász kontextusból származó elméleti és kritikai irányzatok kritikai potenciálját érvényesítse — természetesen a vizsgált szövegek kontextusára tekintettel. A különböző kritikai eljárások alkalmazásakor ezért nem az elméleti „lépéstartás tornatanári logikáját” szerettem volna követni, (bár lehet, hogy szándékom ellenére helyenként ez mégis sikerült) hanem azokat az értékeket igyekeztem előtérben tartani, melyek mellett a rendszerváltással elvileg a magyar társadalom is elkötelezte magát. Ehhez természetesen figyelembe kellett vennem, hogy a politikai értékek helyzete többszörösen összetett az irodalom vonatkozásában: az irodalom és a politika viszonya, a politikai meghatározottság felvetése a „hattyú” és a „görény” terhes örökségének kontextusában egyoldalú és kizárólagos kapcsolatként értelmeződik. Az uralkodó előítélet szerint csak a politika gyakorolhat hatást az irodalomra, és ez a hatás kizárólag negatív lehet. Az azonban, hogy az esztétikai szféra összefüggésben lehet a politikaival, hogy az irodalom lehetséges világa tágabb teret kínál a politikai elképzelések számára, mint amelyet a napi politikai aktualitások lehetővé tesznek, hogy az irodalom fikcionális terében mások lehetnek a plauzibilitás kritériumai, mint az általunk valóságként el- és felismert világban, az irodalom pozitív politikai lehetőségeire irányíthatja a figyelmet. Véleményem szerint éppen ezért volt és van szükség olyan eszköztárra, melynek segítségével az irodalom politikai vonatkozásai felmérhetők és megítélhetők. Ugyanis amennyiben a magyar kritika elzárkózik a politikai kérdések tárgyalásától, egyben lemond saját feladatainak reflexiójáról is, hiszen az esztétikai szféra privilegizálása révén eltereli a figyelmet nem csak az irodalom, hanem saját politikai beágyazottságáról is: arról a tényről, hogy a kritikai beszéd lehetőség-feltételeit nagyban befolyásolja, hogy hogyan képzei el tárgyát, hogy milyen értékeket tulajdonít neki. Ha az irodalmi műnek tulajdonított érték pusztán esztétikai lehet és csak a szöveg nyelvi megformáltságával hozható kapcsolatba, akkor magának az irodalomnak mint kulturális közlésformának a jelentősége viszonyítási pont nélkül marad. A rendszerváltás óta eltelt időszak fejleményei azonban éppen arról tanúskodnak, hogy az irodalmi diskurzus fokozatos leértékelődésének csak egyes szövegek átpolitizálódásatudott határt szabni.

Kertész Imre Nobel-díja, Szabó Magda franciaországi elismerése, Prima Primissima díja, a *Javított kiadás* körül kialakult politikai botrány, vagy éppen az újabb keletű, politikai alapú irodalmi kultusz, a Wass Albertet kitüntető figyelem nem pusztán arról tanúskodnak, hogy az irodalomnak a politikával történő közvetlen érintkezése megnövelheti az eladott példányszámot. Számomra fontosabbnak tűnt az a megfigyelés, hogy az irodalmi életnek szerves része az irodalom politikai aspektusaival történő intézményes foglalkozás, legyen szó irodalmi díjak stratégiai jelentőségű megítéléséről, szerzői önépítésről, vagy éppen kiadói stratégiákról. Ezeket az irodalmi jelenségeket lehetetlen pusztán a szöveg értelmezésére és értékelésére használt esztétikai kategóriák segítségével leírni. Ez a kritikában úgy jelenik meg, hogy ezek az irodalom „külpolitikájához” tartozó esetlegességek egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély mértékben járulnak hozzá a szövegek „irodalmiságához”. Véleményem szerint azonban az intézményi háttér nélkül — ideértve a kritikát is — az irodalom, a szöveg „irodalmisága” egyszerűen nem létezik. Amennyiben elfogadható a feltételezés, miszerint az irodalmi intézményrendszer biztosítja az irodalmi közlések feltételrendszerét, az irodalmi közlés létfeltételeit pedig az irodalmi forma konstitutív elemeként gondoljuk el, akkor az intézményrendszer, a szövegek előállításának, közlésének és fogyasztásának figyelembevétele olyan kontextust építhet az egyes szövegek köré, melyek alapján az így értett politikai meghatározottság jó eséllyel hozható kapcsolatba a szöveg esztétikai, formai és egyéb diskurzív sajátosságaival.

Dolgozatom legmerészebb feltételezése és célja tulajdonképpen ennek a kapcsolatrendszernek a feltárása volt egyes stratégiaileg kiválasztott szövegek esetében: a hagyományosan nem irodalmiként elgondolt külső tényezők és a szöveg formai és tartalmi elemei között szerettem volna kapcsolatot létesíteni, s ezt a kapcsolatot a kontextus fényében kritikailag értékelni. Az egyes fejezetek témáinak

kiválasztása így legalább három szempont szerint értékelhető. Egyrészt módszertani megfontolásokat igyekeztem szem előtt tartani. Irodalom és politika kapcsolatának érzékeltetésére alkalmas irodalmi szövegeket kerestem és találtam Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* című regényében, az *Iskola a határon*ban, Nádas *Emlékiratok könyvében*, illetve a *Javított kiadásban*. Másrészt a szövegek kontextusához illeszkedő elméleti kereteket igyekeztem választani: a dekonstrukciós olvasásetikára, az irodalmi kultusz politikai szempontú, a kritikai kultúrakutatás és a kulturális antropológia módszertani megfontolásait figyelemre méltató leírására, a test ábrázolását vizsgáló politikai érdekeltségű vizsgálódásokra [„body politic”], illetve a kulturális materializmus plauzibilitás-fogalmára támaszkodva kíséreltem meg értelmezni irodalmi szövegek és politika viszonyait. A harmadik szempont az volt, hogy az irodalom „külügyeivel” foglalkozó fejezetekben olyan, a rendszerváltás után fontos kritikai eseményeket értékeljek, melyek nagyban hozzájárultak a kritikai diskurzus jelenlegi állapotához. A Kulcsár Szabó-féle irodalomtörténet, a kritika-vita, illetve Takáts Józsefnek a kontextualista irodalomtörténet-írási gyakorlatokra vonatkozó, társtudományokból származó javaslatai ugyanis amellett, hogy egymással — ha lazán is, de — összefüggenek, a rendszerváltás utáni legintenzívebb vitaszituációkat idézték elő. Éppen ezért lehetőséget kínáltak — sorrendben — az 1945 és a rendszerváltás közötti irodalom történetének megírására vonatkozó tárgyyszerű javaslatok megfogalmazására, egy politikai értékeken nyugvó kritikai javaslat kidolgozására, illetve egy irodalomtörténeti kontextus-fogalom részletes kidolgozására.

A dolgozat eredményei — módszertani javaslatok

Dolgozatom első fejezetében a „jó olvasásként” aposztrófált dekonstrukciós olvasásemélet kontextuális kiterjesztése révén az olvasás politikai aspektusát kívánom előtérbe állítani. A Paul de Man és J. Hillis Miller írásaiból rekonstruált olvasási modellt Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* című regényére alkalmazva a referencialitás eltévelyedésének szükségszerűségével összefüggésbe hozott etikai dimenziót a referencialitás extra-, illetve intradiegetikus fogalma kapcsán a politikai olvasat irányába terjesztem ki. A regény megjelenését követő kritikusi viták ugyanis kettős értelmezési keretet rendeltek a szöveghez: az interpretációk fő kérdése a nyilas, illetve a kommunista hatalom jellemzésének keveredése volt a szöveg hatalomábrázolásában. Ennek alapján az értelmezési keret megválasztása nem pusztán etikai, hanem politikai kérdéseket is felvetett a megjelenést követően. Olvasatom ezeknek a kérdéseknek a tárgyalására vállalkozik a „szoros olvasat” határainak kritikátörténeti kiterjesztése révén. Érvélem szerint az olvasásetikának az olvasás politikájába történő átfordításához a történeti aspektusok mellett olyan minimális kontextusok figyelembevétele is szükség van a dekonstrukciós retorika-felfogás „performatív” kiterjesztéséhez, mint a nemi szerepeknek mind a regény értelmezésében, mind a dekonstrukció második nemzedékének írásaiban fontos szerephez jutó fogalma.

A következő nagyobb egység — mely az előző végkövetkeztetést továbbgondolva a *Testpolitika* címet viseli — a prózafordulat két jelentős alkotásának nemi szerep-központú értelmezésére vállalkozik. A homoszociális viszonyok megjelenését az irodalmi kultuszban és az *Iskola a határon* szövegében nyomon követő elemzés a kanonizáció és a kultuszképződés, az értelmezés nemi szerep-összefüggései és történeti vonatkozásai közötti kapcsolatok, illetve az interszociális viszonyok feltérképezése révén a szöveg és fogadtatásának kritikáját igyekszik megfogalmazni az *Abigél* című regény kontrasztos ellenpéldájának felhasználásával. Nádas Péter *Emlékiratok könyvének* elemzése ezzel szemben arra törekszik, hogy a késő Kádár-korszak személyiség-felfogásának, a privát és a publikus szféra elkülönítésének, illetve a nemi szerepek és a homoszexualitás ábrázolásának értelmezése nyomán a szövegbeli elbeszélő, Nádasnak a rendszerváltás után megfogalmazott értelmezési kísérletei, valamint a kritikai toposzok mentén értékelje Nádas szépírói és közéleti tevékenységét a rendszerváltás előtti időszak és a politikai váltogazdaság történeti feltételeinek alakulása függvényében. Nádas szövege a kontextus fényében olyan politikai allegóriaként értelmeződik, mely testek és politikai eszmék (kelet-európai) történetét kapcsolja össze.

A következő két fejezet — a *Javaslatok kritikára* címet viselő nagyobb egység részei — két, egymással többé kevésbé összefüggő vita tárgyalására vállalkozik. Az első Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetének fogadtatására támaszkodva bírálja a szerző irodalomtörténet-írási módszerét, illetve az annak középpontjában található irodalom-felfogást, hogy ennek nyomán tárgyyszerű

javaslatokat fogalmazzon meg a könyv megjelenése óta eltelt időszak kínálta történeti távlatból az 1945 utáni irodalom történetének áttekintéséhez. Kulcsár Szabó irodalomtörténetének talán legkifogásolhatóbb eleme, hogy az irodalom leválasztható és leválasztandó az irodalmi intézményrendszer — így a kritika — tevékenységétől, nagyban hozzájárult a kritika-vita kialakulásához, így a *Javaslatok kritikára* címet viselő rész ennek az eseménynek, illetve *Jelenkor*-beli szakaszának részletes áttekintésére és értékelésére vállalkozik azzal a céllal, hogy a vitában Takáts József háttérbe szorult helyzetfelmérését latolgatva egy, a magyar kritikai palettáról hiányzó beállítódásra tegyen javaslatot. A fejezet érvelése szerint a rendszerváltás után átalakult kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai feltételek ellentmondásai közepette szükség van a kisebbségi értékek felé politikai értelemben elkötelezett kritikára.

Az utolsó fejezet, mely a *Kritikai kontextusok* címet viseli, a kontextus irodalmi és irodalomtörténeti problémáit járja körül a *Javított kiadás* és Takáts Józsefnek egy jelentős visszhangot kiváltott tanulmánya kapcsán. A fejezet első részében az irodalmi szövegek elsődleges kontextusának rekonstrukciójára irányuló társtudományi javaslatokat egészítem ki az „utolsó kontextusra”, az irodalomtörténész jelenbeli helyzetének figyelembevételére vonatkozó módszertani érvekkel. Javaslataim szerint az irodalomtörténész intézményes helyzetének felmérésére, a különböző kontextusok elkülönítésére és viszonyba állítására, a mező erővonalainak és törvényeinek feltérképezésére, a történetileg felhalmozott perspektívák rétegeinek elválasztására és ötvözésére, az interpretatív jelleg kritikai hasznosítására, a különböző irodalom-felfogások feltárására és esetleges ütköztetésére, a taxonikus pozíciók és jelentésrétegek kapcsolatának vázolására, illetve az eltérő forgatókönyvek kibontására lehet szükség. A fejezet második részében az irodalomtörténet-írással kapcsolatosan megfogalmazott javaslatok szellemében a *Javított kiadás* többszörös történeti kontextusait messzemenőig figyelemre méltató politikai olvasatára teszek kísérletet.